

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 565-585, March, 2013

Geçmişten Bugüne Üsküdar Ayazma Mahallesi'nde Yapı-Mekan İlişkisi*

From Past to Present Structure and Place Relationship in the Ayazma District of Üsküdar

Doç. Dr. Murat Yıldız

Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ

Öz: Bu makale Bizanslılar döneminde üst düzey idarecilerin tercih ettiği yazlık bir mekan olan Ayazma'nın dini ve siyasi öneminin Osmanlılar döneminde de devam ettiğini mahallenin tarihini inceleyerek ortaya koymaktadır.

Üsküdar'da, Şemsi Paşa ile İhsaniye arasında yer alan Ayazma (kutsal su) Mahallesi, Boğaziçi ve Marmara'ya nâzır bir konumdadır. Mahalle Rüstem Paşa Ailesi tarafından çeşme, yol, mektep gibi vakıf kurumları ve şahsî kullanımlarına ait saray ve onun bahçesi ile mamur edilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında saray bahçesi üzerinde kurulan camii ise o günden bugüne kadar Üsküdar'ın silüeti olarak kalmayı başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayazma, Ayazma Sarayı, Ayazma bahçesi, Şerefâbâd Kasrı, Üsküdar

Abstract: The senior Byzantine administrators used the Ayazma (holy water) district of Uskudar as a summer residential place. This article examines the history of Ayazma and argues that the religious and political significance of Ayazma was carried to the Ottoman period. The district of Ayazma in Üsküdar is located between Şemsi Paşa and İhsaniye districts and it overlooks the Bosphorous and the Marmara Sea. The Rüstem Pasha family improved the district with their charity and built a water fountain, a school, and the road along with a palace and a garden. The mosque built in the palace garden in the second half of the 18th century has ever since remained as the silhouette of Üsküdar.

Key Words: Ayazma, Ayazma Palace, Garden of Ayazma, Şerefâbâd Kasrı, Uskudar

Yapı, yeryüzünde icat kabiliyetine sahip tek varlık olan insanın, oluşumunda hiçbir etki ve katkıda bulunmadığı mekân¹ olumlu ya da olumsuz müdahalesidir. Bir sahne ya da sergi kabul edebileceğimiz mekân üzerindeki insan eseri/ürünü olan yapı bu yönüyle -kendinden kaynaklanmamakla birlikte- dinamik bir özellik arz ederken, mekân ise daha çok statik bir durum arz etmektedir.

* Bu makalenin özeti, 02-04.11.2012 tarihinde düzenlenen 7. Üsküdar Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

¹ Bu çalışmada, yer-mahal, hâne-mesken-oturulan yer gibi anlamlara (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğu Ltd. Şti., Ankara, 1970, s. 721) gelen mekân kelimesinin birinci anlamı esas alınmıştır.

Mekân, tabiatın doğal hâli, yapı ise işlenmiş-şekillendirilmiş-biçimlendirilmiş hâli olduğundan birincisi nesnel, kalıcı ve bir bakıma baki iken; kültür ve medeniyete göre değişiklik gösteren ikincisi ise öznel, geçici ve fanidir. İnsan ürünü olduğu için yapı mekâna göre, çağının ruhunu yansıtmaya hususunda daha etkindir. Tarih mekânlarda yaşanmakla birlikte çoğunlukla yapılarda yazılır.

Mekân ve yapı arasında görünebilirlik nispeti ve alan miktarı bakımından ters orantılı bir ilişki bulurken, birbirini biliniyor kılma bakımından doğru orantılı bir ilişki bulunmaktadır. Yapı mekânı, başta fizikî, ekonomik, sosyal ve demografik olmak üzere birçok açıdan etkilediği gibi çoğu zaman onun adlandırılmasında da etkili olmaktadır. Böylece mekân yapı sayesinde, tarif edilemeyen, tanımlanamayan, gösterilemeyen, sınırları belli olmayan fizikî bir coğrafyadan, tarif edilebilir, gösterilebilir, nev-i şahsına münhasır “özel bir mekân” olma statüsüne kavuşur. Yapının mekâna adını vermesinde genellikle bulunduğu yerin ilk ve yegâne yapısı olması ya da bir ihtiyaca cevap vermesi gibi özelliklerinin etkili olduğu söylenebilir. Bugün birçok mekânın, üzerinde bulunan yapı ya da yapıların adıyla anılmış ve anlaşılabilir olması bu hususu teyit eder niteliktedir.

Yapının isim olduğu mekânlardan birisi de, araştırma konumuzu teşkil eden Üsküdar’daki Ayazma Mahallesi’dir. Denize ve Kızkulesi’ne nâzır bir tepe olan Ayazma mevki, Salacak ile Şemsipaşa arasında yer almaktadır. Tarihî Damalis Burnu² olarak da bilinen mıntıka, adını burada bulunan bir ayazmadan almaktadır. Mahalleye adını veren ve geçmişten günümüze kadar bahsedilen yerin adı olarak kullanıla gelmesinden dolayı konuya öncelikle ayazmalar hakkında genel bilgi vererek başlamak yerinde olacaktır.

Yunanca “kutsal yer” anlamına gelen “hagiasma” kelimesinin dilimize uyarlanmış hâli olan ayazma, Ortodoks Rumların kutsallaştırıp bir kült yeri haline getirdikleri su kaynakları ve onların üzerine inşa edilen yapıları ifade etmektedir³. Her biri, bir aziz ya da azize adıyla anılan ayazmaların kutsal sayılması ve sularının şifalı kabul edilmesinin sebebi, İstanbul’un sık sık kuşatılmasıyla ilgili olduğu rivayet edilmektedir. Zira kuşatmalardan dolayı susuz kalan ve dışarıdan su alamayan İstanbul’un, ayazmalar sayesinde susuzluktan kaynaklanabilecek sorunlarla baş ettiği ileri sürülmektedir⁴. Ancak kuşatma dönemlerinde İstanbul’un su ihtiyacını ayazmalarla birlikte karşılayan sarnıç ve kuyuların ayazmalar kadar kutsal sayılmayışı, bu iddianın doğruluğunu tartışmaya açık bir hâle getirmektedir. Dolayısıyla ayazmaların kutsallığını İstanbul’un kuşatmasından ziyade Hz. İsa’nın anısına adanan su olması⁵ ile annesi Hz. Meryem’in “hayat verici pınar” şeklinde tanımlayan mistik görüşten⁶ almış olması daha makul görünmektedir. Ayazmaların her birisinin Ortodokslarla

² Atinalı general Charis (Kharis)’in eşi Damalis’in burada medfun olmasından dolayı mıntıkânın bu adla anıldığına dair bk. Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 29, 225-228; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 282-283.

³ Semavi Eyice, “Ayazma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 1991, 231; Reşat Ekrem Koçu, “Ayazma, Ayazmalar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1958, III, 1505.

⁴ M. Halil Bayrı, “Beşyüzcü Fetih Yılında İstanbul İlinde Yer Adları-IX-Bendler, Sukemerleri, Ayazmalar, Kaynaklar”, *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 2, sayı 47 (1953), s. 747.

⁵ Mevrure Değer, “İstanbul Ayazmalarında Halk Tedavisi = Folk Medicine in the Ayazma (Sacred Springs) of İstanbul”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri: Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, IV, 79.

⁶ Enis Karakaya, “Bizans Ayazmaları (bir deneme)”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2001-2002), s. 36-37.

kutsal kabul edilen aziz ya da azizelere sunulmuş olması, sularını sıradanlıktan kurtarıp onlara manevî güç kazandırdığı gibi onların şifa verici bir özelliğe sahip olduğu inancına zemin de hazırlamıştır.

Gerek ülkemizde gerekse yurt dışında ayazma adıyla anılan birçok yere rastlanılmaktadır. Sadece İstanbul'da sayıları iki yüzden fazla olan ayazmalar Boğaziçi, Kadıköy, Adalar, Samatya ve Haliç'te bulunmaktadır⁷. Ayazmaları, kilise ile diğer dinî yapıların içinde bulunanlar ve müstakil olanlar şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. Tek tip ve aynı yapı özelliklerine sahip olmayan ayazmaların bazısı mimari özellik arz eden geniş hacimli yapılar, bazıları da ancak bir kulübe genişliğindedir. Bağımsız olan ayazmalar genellikle bir bostan veya bahçe içerisinde⁸.

Ayazmalar hususunda şaşırtıcı olan bir başka bilgi ise sayılarının Osmanlılar zamanında çoğalmış olması, hatta Bizans dönemindekilerle mukayese edilmeyecek kadar artmış olmasıdır. Osmanlı Devleti'ndeki hoşgörülü ortamın⁹ bir sonucu olan bu durum, Rum teb'anın neredeyse her su kaynağı ve pınarı kutsayarak ayazma hâline getirmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim Rumların bu abartılı tutumu yabancıların da dikkatlerinden kaçmamıştır. Meselâ bunlardan biri olan Fransız konsolosu E. Dutemple, Rumların çılgınlık hâlini alan bu tutumlarından dolayı neredeyse kutsanmayan bir su kaynağı kalmadığından dolayı Türklerin dinlerine karşı gelmeksizince su bulamayacak noktaya geldiklerini alaylı bir şekilde ifade etmektedir¹⁰.

Yılın her günü ziyarete açık olan ayazmalar, özellikle adını aldıkları aziz veya azizenin, Ortodoks takvimine göre yortularına rastlayan zamanlarda kalabalık halk toplulukları tarafından ziyaret edilirdi. Bu yortularda ya ayazmanın bağlı olduğu ya da ona en yakın olan kilisenin kıdemli din adamı tarafından yönetilen ayinler yapılırdı. Ziyaretçiler, aziz veya azizenin gözyaşları olduğuna inandıkları bu suları şifa bulmak niyetiyle içer, vücutlarının hasta olan yerlerine derman olsun diye sürer, şişelere doldurup evlerine götürürlerdi. Yine ayazmalarda aziz veya azizeye dileklerde bulunulur, onun ikonası önünde mumlar dikilerek adaklar adanırdı¹¹. Suyu kutsal olduğuna inanıldığı için ayazma sularının kanalizasyona karışmamasına dikkat edilir, ayrı bir tesisatla doğrudan denize boşaltılırdı¹².

İstanbul'daki Ortodoks Rumların kutsal saydıkları ayazmalardan birisi de konumuz olan Üsküdar Ayazma Mahallesi'nde bulunan ayazma idi. Osmanlı belgelerinde kıyıya yakın bir yerde olduğu ifade edilen söz konusu ayazma, bugün Mehmed Paşa Değirmeni Sokağı ile Tulumbacılar Sokağı'nın birleştiği yerde bulunan bir apartman bahçesinde yer almaktadır. Bizanslılar devrinden zamanımıza intikal eden ve adı bilinmeyen bu ayazma, tonoz çatılı, kesme taş ve tuğla hatıllı olarak yapılmış küçük bir yapıdır. Bugün altında yer aldığı

⁷ Hakkı Göktürk, "İstanbul'daki Ayazmalar", *İstanbul Ansiklopedisi*, 1958, III, 1537-1598; Mevrure Değer, "İstanbul Ayazmalarında Halk Tedavisi", s. 79.

⁸ Enis Karakaya, "Ayazmalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1993, I, 472; Mevrure Değer, "İstanbul Ayazmalarında Halk Tedavisi", s. 80.

⁹ Halkın yanı sıra padişahların da bu hususta hoşgörülü bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ panayır günü olan her 6 Ağustos'ta Rumların, Topkapı sarayı surlarının dibinde (ki, sivillerin yaklaşmasına asla müsaade edilmeyen bir yerdi), sahilde bulunan Kumluca Ayazması'nı ziyaret etmesine izin verdikleri gibi İncili köşkte onları ayinlerini de seyredilerdi (Semavi Eyice, "Ayazma", s. 231-232; Enis Karakaya, "Bizans Ayazmaları (bir deneme)", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2001-2002), s. 40-41).

¹⁰ Semavi Eyice, "Ayazma", s. 231.

¹¹ Enis Karakaya, "Ayazmalar", s. 472-473; Enis Karakaya, "Bizans Ayazmaları", s. 36-37.

¹² Mevrure Değer, "İstanbul Ayazmalarında Halk Tedavisi", s. 82, 85.

apartmanın kömürlüğü olarak kullanılmaktadır. Suyu, bir kanalla hemen önündeki gazinonun içine getirilerek akıtılmıştır¹³. Burada da diğer ayazmalarda olduğu gibi yılın belli gününde toplu ayinler yapıldığı, şifa verici özellikte olduğuna inanılan suyundan istifade edildiği söylenebilir. Her ne kadar başta adı, adandığı aziz ya da azize, ayin günü olmak üzere hakkında yeteri kadar bilgi bulunmasa da ayazmanın vaktiyle yöre halkı için önemli ve sıklıkla ziyaret edilen bir yer olduğu, mıntıkaya günümüze kadar ad olarak kalmış olmasından da çıkarılabilir.

Bizanslılar döneminde Ayazma Mahallesi, kutsal bir suya sahip olmanın yanı sıra konumu ve havasından dolayı aynı zamanda yazlık bir mevki olma özelliğine de sahipti. Dolayısıyla başta imparatorlar olmak üzere başkent İstanbul'un yoğun geçen hayatından yorgun düşen diğer üst düzey idareciler dinlenmek için burayı tercih ederlerdi. Nitekim burada bulunan yazlık Bizans sarayını imparatorlar, hava değişimi ve kalabalıklardan uzak kalmak için kullanırlardı¹⁴.

Bizanslılar döneminde kutsal ve yazlık bir mekân olmasından dolayı önemli bir yer olan Ayazma, Osmanlılar döneminde de öneminden bir şey kaybetmez. Mahalleyi Osmanlı hâkimiyeti döneminde önemli kılan husus, 16. yüzyılda Üsküdar'ın ve özellikle de Ayazma'nın bir sadrazam ailesinin çeşitli kurumlarıyla ihya edilmiş olmasıydı. Ayazma'nın tarihinde iz bırakmış olan bu ailenin reisi 1544-1553 ve 1555-1561 yılları arasında toplam on beş yıla yakın sadrazamlık yapan ve Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın eşi Rüstem Paşa olup, gerek makamından gerekse hükümdar ailesine yakınlığından dolayı Padişah'tan sonra devrinin en etkili görevlisi ve imparatorluk tarihinin de en zengin kişilerinden birisiydi. Öldüğünde arkasında 15 milyon dukalık büyük bir miras bırakan Paşa'nın serveti Osmanlı kaynaklarında 12 milyon altın olduğu ifade edilmektedir. Hırvatistan, Macaristan, Balkanlar, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Mısır, Medine ve Kudüs'te çeşitli vakıf kurumları bulunan Paşa, arkasında 1.700 köle, 2.900 savaş atı, 780.000 hasene altın, 100 yük nakit para, 815 çiftlik, 76 su değirmeni, 5.000'den fazla kitap ve birçok değerli eşya bırakmıştır¹⁵.

Hürrem Sultan'ın kızı olan eşi Mihrimah Sultan'ın da mal varlığı hesaba katıldığında Rüstem Paşa ailesinin servetinin daha yüksek bir meblağı bulduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Ailenin bu zengin mirasının ihya ettiği yerlerden birisi de İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı olan Üsküdar ve onun bir mahallesi olan Ayazma idi. Hem Paşa'nın kendisi hem eşi Mihrimah Sultan hem de kızları Ayşe Sultan'ın, gerek vakıf gerekse şahsî kullanımlarına münhasır olarak yaptıkları eserlerin şehrin çehresini değiştirdiğini söylemek abartı sayılmaz. Eşinin yaptırdığı Mihrimah Sultan Cami, çeşme, medrese, sıbyan mektebi, kervansaray ve konağı¹⁶; kendisinin vakfettiği kervansaray, mektep, kaldırım, on dokuz dükkân, çayır ve bostan¹⁷ ile yapıp ailesine tahsis ettiği saray ve müstemilâtı; kızı Ayşe Hanım'ın yaptırdığı hayır kurumları¹⁸ ailenin Üsküdar'a düşkünlüğünü gösterir niteliktedir.

¹³ <http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/sayfalar/rehber-detay/icerik.aspx?guideid=10&subid=80&contentid=19233> (14.12.2012/14:15).

¹⁴ G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, çev. Orhan Duru, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 79.

¹⁵ Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *DİA*, 2008, XXXV, 289; İ. Aydın Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", *Vakıf Sempozyumu Kitabı*, haz. Burhan Ersoy, Mehmet Narince, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 225-246.

¹⁶ Mustafa Kaçar, "Mihrimah Sultan", *DİA*, 2005, XXX, 40.

¹⁷ İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995, s. 244, 245, 248-250.

¹⁸ *Aişe Sultan Vakfıyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), nr. 635/2, s. 44, 45; İ. Aydın Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", s. 235, 243-244. Ayşe Sultan'a

Nitekim Paşa'nın üç sarayından birisini burada bulunması, ilk sadrazamlık görevinden azledildikten sonra Üsküdar'daki Mihrimah Sultan konağında ikamet etmesi, ailenin Üsküdar ile olan sıkı bağlarının işaretlerindedir. Ailenin gerek bahsedilen hayır faaliyeti gerekse bir ayağının daima Üsküdar'da olması burayı gözde bir mekân hâline getirdiği söylenebilir. Nitekim hiçbir resmî sıfatı olmamasına rağmen Paşa'nın, azlinden sonra kaldığı Üsküdar'daki ikametgâhının yabancı elçilerin uğrak yerlerinden biri¹⁹ olması onlar sayesinde Üsküdar ve dolayısıyla Ayazma'nın kazandığı itibarı göstermektedir.

Rüstem Paşa ailesine ait Üsküdar'daki yapılardan ikisi konumuz açısından önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi Ayazma'nın tarihi için önem taşıyan ve vakfedilişini konu alan vakfiyede kendisi "*hadika-i kebîre*", yeri ise "*Kızkulesi mukâbelesinde leb-i deryâda*" şeklinde tarif edilen bahçe; ikincisi ise bahçenin içinde bulunan ve farklı adlarla anılan saraydır. Konuya öncelikle saray hakkında bilgi vererek başlamak yerinde olacaktır.

Üsküdar'ın tarihî eserleri hakkında en ayrıntılı eseri yazmış olan İ. Hakkı Konyalı, inceleme mekânımız olan Ayazma'da dört farklı sarayın bulunduğu bahsetmektedir²⁰. Müellif özetle Ayşe Sultan Sarayı, Civankapıcıbaşı Sarayı, Rüstem Paşa Sarayı/Ayşe Sultan Sarayı, Teneffüs Sarayı ve Üsküdar Sarayı/Ayazma Sarayı olarak sıraladığı bu saraylardan Rüstem Paşa Sarayı veya Ayşe Sultan Sarayı olarak anılan sarayların aynı saray, Teneffüs ve Civankapıcıbaşı saraylarının müstakil birer saray olduğundan ve Üsküdar Sarayı'nın da Ayazma Mahallesi'ne kadar uzanmasından dolayı bu sarayın aynı zamanda Ayazma Sarayı olarak bilindiğinden bahsetmektedir. Oysa bizim belgelerden edindiğimiz bilgiler sonrası vardığımız sonuç, Ayazma'da sadece bir sarayın bulunduğu ve onun da farklı tarihlerde yukarıdaki adlarla anılan saray olduğu yönündedir. Arşiv belgelerinde, özellikle de Maliyeden Müdevver Defterlerdeki kayıtlarda sarayın üzerinde bulunduğu bahçe için sıkça kullanılan "*bağça-i Rüstem Paşa eş-şehr Ayazma*" ifadesi, Rüstem Paşa bahçesinin Ayazma bahçesi olduğunu, hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak kadar açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yine Evliya Çelebi'nin "*sarây-ı Cüvâncapucubaşı el-vezîr ya'nî sarây-ı Rüstem Paşa kurb-ı tekye-i Karaca Ahmed Sultân*"²¹ şeklindeki ibaresinden Cüvâncapucubaşı sarayı ile Rüstem Paşa sarayının (dolayısıyla Ayazma sarayının) aynı saray olduğu sonucu çıkmaktadır. Yani, farklı adlarla anılan Ayazma'daki söz konusu saray, esasında Rüstem Paşa'nın bu mahalledeki sarayından başkası değildir. Gerek bazı arşiv vesikaları gerekse İbrahim Hakkı Konyalı²², Rüstem Paşa'ya ait bu sarayın Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'a intikal ettiğinden bahsetmektedir. Nitekim Evliya Çelebi de saraydan, Ayşe Sultan sarayı olarak bahsetmektedir.

Konyalı'nın Üsküdar Sarayı ile Ayazma Sarayı'nın aynı saray olduğuna dair serdettiği iddianın gerçeği yansıttığını söylemek oldukça zordur Zira çok sayıdaki arşiv vesikası Üsküdar Sarayı'nın Kavak Sarayı olduğu ve Selimiye Kışlası'nın da bu bahçe üzerinde yapıldığını ispat etmektedir. Yine bugün Selimiye Kışlası civarında bulunan Üsküdar

ait vakfiyeyi benimle paylaşma nezaketinde bulunan Yrd. Doç. Dr. Ahmet Arslantürk Bey'e teşekkür ediyorum.

¹⁹ Ogier Augerius De Busbecq, Türk Mektupları, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 41-42.

²⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1977, II 161, 198-199, 243-244, 265, 265-272.

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I, s. 133. Cüvâncapucubaşı olarak bilinen kişinin Ayşe Hanım'ın oğlu Abdurrahman Bey'in oğlu olduğuna dair bk. (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308, I, 202). Dolayısıyla Civankapıcıbaşı, Rüstem Paşa'nın torununun oğludur.

²² Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. II, s. 161, 244.

bahçesinin tâ Ayazma'ya kadar uzanmış olması ihtimali de pek makul görünmemektedir. Sarayın aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz üzere geniş bir alana yayılmış on yapı grubundan meydana gelen büyük bir saray olması ve farklı zamanlarda değişik adlarla anılmış olması, Üsküdar tarihi hakkında titiz çalışmalarıyla bilinen İ. Hakkı Konyalı'yı Ayazma Sarayı hususunda yanıltmış olması muhtemeldir. Yine, o dönemde arşiv vesikalarına ulaşma imkânının günümüze nazaran oldukça kısıtlı olmasının da bu yanılgıda pay sahibi olduğunu vurgulamak gerekir.

Tezkiretü'l-Bünyân'nın²³ verdiği bilgiye bakılırsa Rüstem Paşa'nın konumuz olan Üsküdar'daki sarayını devrin muhteşem mimarı ve "Türk mucizesi" olarak vafedilen Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Üsküdar'daki saraylar bahsinde bu bilgiyi teyiden ve tekraren aktaran Evliya Çelebi²⁴, sarayın yeri ve o tarihteki sahibi hakkında da bilgi vermektedir: "*Evvêlâ hânedân-ı azîmlerin eşbehi Salacak'da Âyişe Sultân sarâyı*"²⁵ ifadesiyle Üsküdar saraylarının sayımına Rüstem Paşa'dan kızı Ayşe Sultan'a intikal eden sarayla²⁶ başlayan Evliya Çelebi, bu suretle sarayın o tarihte hangi adla bilindiğini de ifade etmektedir.

29 Eylül 1705 (10 Cemaziyelahir 1117) tarihli bir sayım defteri, sarayın ünite ve birimleri hakkında tatminkâr olmasa da padişah ve ailesinin kullanımına mahsus olan birimler hakkında bazı bilgiler vermektedir. Hasbahçe ve diğer bahçelerdeki saray, kasır ve köşklele bunlara bağlı birimlerde bulunan eşyaları tespit amacıyla tutulan bu deftere göre Ayazma Sarayı'nda padişah ve aile mensuplarının kullanımına mahsus olan mekânlar deryaya nâzır taht-ı hümayun, şadırvan, onun yanındaki taht-ı hümayun, Valide Sultan odası, padişaha ait divanhane olan üç sofalı oda, Valide Sultan kileri, kilerin yanındaki çilehane, hamama nazır oda, odanın sağ ve solunda içinde taht bulunan birer sofa, merdivenin başındaki taht, hamama nazır odanın önündeki divanhane, padişaha ait hamam ve hamamın câmekânı idi²⁷. Ayşe Sultan'ın 7 Nisan 1595 (27 Receb 1003) tarihli vakfiyesi²⁸ ise sarayın birimleri hakkında daha ayrıntılı malumat vermektedir. 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen sarayın kendisi değilse de kalıntılarının 20. yüzyıla kadar geldiği anlaşılmaktadır. Zira İbrahim Hakkı Konyalı *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*²⁹ adlı eserinde Salacak'ta olan bu sarayın kalıntılarını gördüğünü söylemektedir.

Gerek bu kayıtlar gerekse Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'ın vakfiyesinin verdiği bilgiye bakılırsa Kızkulesi'nin karşısında bulunan bahçe, Doğançılar'dan Ayazma'ya kadar uzanmakta, içerisinde çok sayıda yapı, havuz, yol, çiçek bahçelerinin yanı sıra meyveli ve meyvesiz çok sayıda ağaç bulunmaktaydı³⁰.

Sarayı içine alan ve İbrahim Paşa bahçesi, Süleha Mahallesi, Mehmed Paşa Medresesi, yol ve denizle çevrili olan bahçenin içinde birbirinden bağımsız yaklaşık on yapı grubu bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan duvarla çevrili olan birinci grup iki süfla hasoda, dört

²³ Saif Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân (Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri)*, haz. Sadık Erdem, 2. bs. Binbirdirek Yayınları, İstanbul 1988, s. 49.

²⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, I, 133.

²⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I, s. 202. Yine Eremya Çelebi de, Ayazma'da bulunan bahçeden Ayşe Sultan Bahçesi olarak bahsetmektedir (*İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, s. 49).

²⁶ Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 244.

²⁷ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 4763, 29 Eylül 1705 (10 Cemaziyelahir 1117), s. 23-25.

²⁸ *Aişe Sultan Vakfiyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), nr. 635/2, s. 52-55.

²⁹ Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. II, s. 243-244.

³⁰ *Aişe Sultan Vakfiyesi*, VGMA, nr. 635/2, s. 52-55.

oda, iki çilehane, üç dehliz³¹, bir çeşme, bir şadırvan, bir havuz, birisi çeşmeli olmak üzere iki sofa, iki meydan, bir hamam, bir camekân, bir kiler, bir mutfak, bir akarsu, bir kuyu ve üç keneften meydana gelmekteydi.

İkinci grup yapı, odalardan gelen yolun üzerindeki köprü'nün sonunda yer alan ve Yeni köşk denilen yapı grubuydu. Burada, ortalarında bir şadırvan bulunan birbirine mukabil dört ulvi oda, bunların altında yer alan dört süfla oda, bir büyük dehliz (hayat, avlu) ile bir şehnişin bulunmaktaydı. Yine bu yapı grubunda, has odalarla Yeni Köşk odaları arasında, Yol Köprüsü'nden Demir Kapı'ya kadar uzanan 805 (35 x 23) ziralık bahçe, köşk odaları-şadırvan ve havuzun önündeki 4.410 (105 x 42) ziralık sofa, set başındaki su kuyusu ve setle Büyük Duvar arasında olan ve içinde meyveli-meyyesiz birçok ağaç bulunan 4.935 (105 x 47) ziralık asmalık da yer almaktaydı.

Üçüncü yapı grubu, leb-i deryada bulunan ayazma tarafından gelen yolun bitimindeki demir kapının dâhilinde yer almaktaydı. Burada, ocağı olan fevkanî bir köşk odası (ki, demir kapının üzerindeydi), yanında bir sofa ve bir kenef, bunların aşağısında iki oda, bir hamam, bir camekan odası, külhan ve bir kenef bulunmaktaydı. Bu yapı grubu aynı zamanda Demir kapının üzerindeki köşkün altından yukarıdaki Yeni Köşke giden yolun sol tarafından, büyük duvarın sonuna kadar uzanan 18.602 (142 x 131) ziralık bahçeyi de ihtiva etmekteydi.

Dördüncü yapı grubu ise yukarıda bahsedilen havuz ile şadırvan civarında ve setbaşındaki dışarı açılan kapının hâricinde yer alan Ağalar Odaları denilen yapı grubu olup, birbirine karşı olan iki süfla oda, odaların ortasındaki bir sofa, bir dehliz, bunun önünde bulunan bir meydan, bir çeşme, iki kenef, Ağalar odaları kapısı ile Orta kapı arasındaki meydan, bir çeşme ve iki kenef ile birkaç ağaçtan müteşekkildi. Beşinci yapı grubu, Ortakapı ile Dışkapı arasındaki meydanla, içindeki çeşitli ağaçlarla su kuyusu, kuyuya bitişik iki kapıcıodası ile bir kenefi kapsamaktaydı.

Altıncı yapı grubu beşinci grubun duvarının dışında, güney tarafta yer almakta olup, bir divanhane, ocaklı bir hasoda, bir sofa, bir şehnişin, iki ocaklı oda, bir tahtani oda, bir kenef, biri büyük ve biri küçük olan iki havuz, iki büyük avlu, bir meydan, 1.666 (49 x 34) ziralık boş arsa, 7.208 (106 x 78) ziralık bahçe ve asmalık, 10.530 (135 x 78) ziralık bahçe ve değişik türdeki ağaçlardan meydana gelmekteydi.

Yedinci yapı grubu ise genellikle hizmet birimlerinden müteşekkil olup bunlar bir mutfak, bir çeşme, bir fırın, bir kiler, bir helvahane, bir hücre, bir saraçlar odası, birkaç sofa, bir ahır, bir meydan, bir su kuyusu, bir sundurma, bir odun anbarı ve birkaç kenefi. Sekizinci yapı gurubu, içinde bostancılara mahsus koğuşların da bulunduğu ve daha çok kıyıda yer alan yapılardan oluşmaktaydı. Burada yer alan ve yedinci yapı grubundan deniz doğru uzanan 39.000 (260 x 150) ziralık bağ ile bahçe bulunmaktaydı. Bahçe bostancı koğuşları, bir kuyu, bir kenef, bir avlu ve avlunun dışındaki küçük hücre ile bir kenefi içerirken, bağ ise iki oda, bir sofa, bir şehnişin, önlerinde avlu bulunan birer sofa ve sofanın karşısında bulunan bir kenefi içermekteydi.

Dokuzuncu yapı grubu, leb-i deryadan mutfağa giden yolun solunda yer alan 25.000 (200 x 125) ziralık bostanla bahçeden oluşan mukataalı arazi ile bu arazinin sonundaki bir süfla oda, bahçenin altındaki bir ahır, ahırın önündeki sukuyusu, yolun yanındaki dolap kapısı ile bostan duvarının dışında ve leb-i deryada yer alan bir kayıkhane'yi kapsamaktaydı.

Onuncu yapı grubu İçsaray duvarı-Ortakapı-İbrahim Paşa bahçesi arasında yer alan 8.250 (150 x 55) ziralık bahçe ve bostandan meydana gelen arazi ve bu arazinin içinde bulunan

³¹ Dehliz: Sokak kapısıyla merdiven arasında bulunan boşluk, hayat (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s. 637).

Ayazma'nın üstünde, dört tarafında avlu ve karşısında kenef bulunan bir köşkten meydana gelmekteydi. Bunların haricinde sarayın bahçesinde köşk-Büyük duvarın altındaki asmalık-demir kapı-Ayazma arasında leb-i deryaya doğru uzanan 36.000 (240 x 150) ziralık bağ ve bahçeden oluşan arazi de bulunmaktaydı.

Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'a intikal eden ve içerdiği yapılar hakkında yukarıda ayrıntılı bilgi verilen saray ile saraya ait büyük bahçe iki aşamada vakfedilmiştir. Birinci aşama, bahçenin doğu tarafında yer alan kısmın (Bugün Aziz Mahmud Hüdayî tekkesinin üzerinde bulunduğu yer), Aziz Mahmud Hüdayî'ye tahsis edilmesi suretiyle gerçekleşmiştir. 7 Nisan 1595 (27 Receb 1003) tarihli vakfiyesi³² ile Ayşe Sultan, bahçenin "bir mahall-i münâsibinde" on bir hücreli bir tekke yapılmasını, bu tekkeye bir şeyh, dokuz cüzhan ve bir noktacı tayin edilmesini şart koşar. Nitekim kendi isteğiyle ilk şeyhin de, vakfiyesinde "gurfe-i envâr-i bahr-i şuhûd vâkıf-ı esrâr-ı cûd fahru's-sâlikîn ve kutbu'l-ârifîn Şeyh Mahmud Efendi Hazretleri" olarak vafsettiği Aziz Mahmud Hüdayî'yi olmasını ister. Yine tekke personelinin her birine maaş bağlatan Ayşe Sultan, Kocaeli Sancağı'na bağlı Topyeri Köyü'nde bulunan büyük bir çiftliği de tekkeye bağlayarak böylece hem tekke hem de tekke personelinin bütün masraflarını karşılamış olur. Vakfiyeden edindiğimiz bu bilgiler aynı zamanda Hasan Kâmil Yılmaz'ın, Aziz Mahmud Hüdayî'nin tekkenin yerini 1589'da satın aldığına³³ dair verdiği bilginin doğruluğunu da tartışmaya açmaktadır.

Bahçenin vakfedilmesiyle ilgili ikinci aşama ise, tekkenin üzerinde bulunduğu kısmın hâricinde kalan büyük parçanın vakfedilmesiydi. Aynı tarihli ikinci bir vakfiye ile Ayşe Hanım, tekkenin yeri dışındaki bahçe ve içindekileri, kendisinden sonra çocukları Abdurrahman Bey, Fatma ve Safiye hanımların kullanmaları şartıyla vakfeder³⁴. Onların ölümünden sonra ise bahçenin satılıp, elde edilen gelirin surre olarak Medine-i Münevvere fukarasına dağıtılması şart koşar.

Bahçe, vakfiyede belirttiği gibi, Ayşe Hanım ve birinci batın evlâdının vefatından sonra tasarruf ve sükna hakkı bakımından vâkıfenin torunlarına değil Haremeyn Evkafı'na intikal eder. Ayşe Hanım'ın, bu emlakını Haremeyn Evkafı'na doğrudan bir bağış olarak değil de, vakfiyesiyle hayat verdiği vakfı aracılığıyla bağışlamış olmasından dolayı bahsedilen mülk, bazen Ayşe Sultan Vakfı, bazen Haremeyn Evkafı ve çoğu zaman da Haremeyn Evkafı mülhakatından Ayşe Sultan Vakfı³⁵ mülkü olarak anılmıştır.

Bahçe Haremeyn Evkafı'nın mülkiyetine geçtikten sonra vakıf, Üsküdar'ın bu en kıymetli emlakını değerlendirmek için harekete geçer. Ancak bunu bir çırpıda satıp elden çıkarmaktansa sürekli bir gelire dönüştürmeyi düşünen vakıf görevlileri, mülkü satmak yerine icareteyn³⁶ usulüyle kiraya vermeyi tercih eder. Gerek içindeki yapılar gerekse konumundan

³² *Aişe Sultan Vakfiyesi*, VGMA, nr. 635/2, s. 45.

³³ Hasan Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdayî", *DİA*, 1991, IV, 338.

³⁴ *Aişe Sultan Vakfiyesi*, VGMA, nr. 635/2, s. 49-58. Evliya Çelebi, zamanında saraydan "sarây-ı Cüvâncapucubaşı" (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c. I, s. 133) şeklinde bahsettiğine bakılırsa sarayın 17. yüzyılın ikinci yarısının başında hâlâ ailenin tasarrufunda olduğu söylenebilir.

³⁵ Meselâ bu durumdan "Haremeyn-i muhteremeyn evkâfı mülhakâtından merhûme ve mağfûrun lehâ Âyişe Sultân tâbet seâhunun galesi Medîne-i Münevvere alâ münevvirihâ efdalü't-tahiyye fukarasına meşrûta vakf" şeklinde bahsedildiğine dair bk. *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi*, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, I, 252.

³⁶ Çift kiralama sistemi demek olan icareteyn, vakfa ait mülklerin, bir miktar peşin (icare-i muaccel) para ve normal kiralamaya göre daha düşük bir ücret karşılığı kiralanması (icare-i müccel) usulüdür.

dolayı oldukça pahalı bir emlak olan bahçeyi ancak saltanat üyelerinden ya da diğer üst düzey görevlilerinden birilerinin satın alabileceğini tahmin etmek elbette ki zor değildir. Zaten “*bir bağça-i cennet-âsâ ve cüneyne-i ferâh-fezâ*”, *lütf-i hevâda numûde-i cennetü'l-me'va ve rif'at ve senâda müzekkir-i sidreti'l-müntehâ her şecer-i meyvedârı nahl-ı tubâ ve mâ'-i câriler sel-sebil ve kevser-âsâ âb-ı revan-bahş ve havâsı hayât-efzâ*”³⁷ olan mülkün yüksek bir gelire sahip olmayan birilerince kiralanması neredeyse imkânsızdı. Nitekim 1668 (1079)'de içindekilerle birlikte bahçeye devrin padişahı IV. Mehmed'in annesi Valide Sultan talip olur. Emlak kendisine “*hüccet-i şer'îye ve Haremeyn-i Muhteremeyn mütevellisi temessükü ile*” muaccel 5.000 kuruş ve müeccel günlük 15 akça (yıllık 45 kuruş) karşılığı kiraya verilir. Mülkün müccel kirası her sene Haremeyn-i Şerife Evkafı mütevellileri tarafından alınıp Darüssa'adeü'ş-Şerife hazinesine teslim edilerek gereken yerlere harcanmaya başlanır.

Sarayın kaynaklarda bazen “Valide Sarayı”³⁸ olarak geçmesinin, sarayın valide sultana biraz önce bahsettiğimiz şekilde kiralanması ile ilgili olabilir. Ancak Valide Sultan'ın büyük bir hevesle kiraladığı bu mülkü fazla kullanmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar kendisi 1683'te ölmüşse de mülkün onun vefatından çok önceleri kaderine terk edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Zira vakıf mütevellisinin 6 Mayıs 1712 (29 Rebiyülevvel 1124) tarihinde verdiği arzında “*40 seneden mütecâviz hâlî ve mu'attal ve ta'mîr dahi*” edilmediğinden bahsettiği mülkün söz konusu tarihte harap olduğunu dile getirir. Mütevellinin dile getirdiği bu hususu, bundan yaklaşık on üç sene önce takdim edilmiş olan 12 Mayıs 1699 (12 Zilkade 1110) tarihli diğer iki vesika³⁹ da teyit etmektedir. Her iki belgede de, havası benzersiz güzellikte olan bahçede Fatma Sultan'ın birkaç gün kalmak istediği, ancak bahçedeki yapıların oturmaya imkân tanımayacak kadar tamire muhtaç oldukları bildirilmiş, ancak sınırlı bir onarımın yapılmasına izin verilmişti⁴⁰. Sarayın 1708'de içinde misafir ağılayacak nitelikte olduğuna bakılırsa bu sınırlı onarım muhtemelen daha çok saraydaki birkaç ana yapıyla ilgiliydi. Zirâ 7 Kasım 1708 (23 Şaban 1120)'de Üsküdar'daki Yeni Valide Camiinin temel atma törenlerinden sonra, törene katılan herkese Valide Sultan tarafından burada ziyafet verildiği⁴¹ gibi iki buçuk yılda inşaatı biten camiinin açılış törenine katılan vüzera, ulema, meşayih, ocak ağaları ile diğer görevlilere de 5 Mart 1711 (15 Muharrem 1123)'de yine Ayazma Bahçesinde ziyafet verilmişti⁴².

Daha ayrıntılı bilgi için bk. Murat Yıldız, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti'nde Bir Veziriazâm Hayratı: Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı*, İstanbul 2011, s. 53-54.

³⁷ *Aişe Sultan Vakfıyesi*, VGMA, nr. 635/2, s. 53.

³⁸ TS.MA.d, nr. 5466; Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, s. 49; P.G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956), s. 111.

³⁹ BOA, Baş Muhasebe Evrakı (D.BŞM), nr. 1280, vesika nr. 91; BOA, MAD.d, nr. 3992, s. 282-283.

⁴⁰ 7 Kasım 1699 tarihli bir belgenin (BOA, İbnülemin Saray Mesalihi [İE.SM], nr. 22/2269) verdiği bilgiye göre tamirat 1.430 kuruşa mal olmuş, bundan 130 kuruş, padişah fermanı gereği indirilerek 1.300 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu meblağın Cizyedar Ahmed Ağa'nın tahvilinden olan Suğla Livası ile İzmir kazasının 1112 senesine ait cizye-i gebran malından karşılandığı belgenin verdiği diğer bilgilerdendir.

⁴¹ Silâhdâr, temel atma töreninde bizzat valide sultanın bulunması gerektiğini, eskiden beri uygulamanın böyle olduğunu, ancak Valide Sultan'ın, Padişah'ı kendisine vekil tayin ettiğini, bununsa teamüle aykırı olduğunu söyledikten sonra, “*târîh görmeyen vükelânın basf ve ta'rif-i hidmeti ancak böyle olur*”. der (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname (1106-1133/1695-1721), Tahlil ve Metin*, (Doktora Tezi), haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 708).

⁴² Ziyafetten sonra camiye giden protokol üyeleri büyük bir cemaatle Cuma namazı kılar. Sonra devlet erkânı camideki hünkâr kasrına çağırılarak ödüllendirilirler. Valide Sultan, ertesi gün 1.200 kese

Bu cüzî ve sınırlı tamir 1712 yılına gelindiğinde yapıların tamamen harap olmasını engelleyememiştir. Yapıların tamir edilmemesi bir yana, muhtemelen artık pek kullanılmadığından dolayı padişah ailesinin gündeminden düşmüş ve kirasının düzenli olarak ödenmesinde de sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Vakfî her açıdan olumsuz etkileyen bu husus, vakıf görevlilerinin bahsedilen tarihte yaptıkları başvuru üzerine ödemelerin düzenli yapılması ve mülkün kullanım hakkının yine padişah ailesinin elinde kalması yönünde karar çıkar⁴³.

18. yüzyılda, gerek sarayın lüzumlu tamiratının zamanında yapılmaması gerekse kirasının düzenli ödenmemesi onun gözden düştüğünü göstermektedir. 18. yüzyıl gibi, has bahçelerdeki saray, kasır ve köşklarinin önem kazandığı bir yüzyılda bile Ayazma Sarayı'nın eski şaşaalı günlerinden eser kalmamış olmasının sebeplerinden birisi, hemen aşağısında, deniz kıyısında 1709-1710 yılında Şerefâbâd Kasrı'nın inşa edilmiş olmasıydı. Aşağıda hakkında ayrıntılı bilgi vereceğimiz bu kasrın, Ayazma-Şemsi Paşa mevkiinde dinlenmek isteyen padişah ve padişah ailesinin bu ihtiyacını karşıladığından dolayı artık Ayazma Sarayı'na pek ihtiyaç kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim eski önemini kaybeden sarayın 18. yüzyılın ikinci yarısında harap bir hâlde olduğu görülmektedir. Dahası sarayın arsasının bir kısmı kiraya verilirken, enkazından çıkan taşlar da satılır⁴⁴.

Ayazma Bahçesi'nde devletin kadrolu personeli olan bostancıların istihdamına, Nisan-Mayıs-Haziran 1610 (Masar 1019) gibi, bahçenin kuruluşundan çok sonraları bir dönemde rastlamaktayız. Oysa Rüstem Paşa'nın sadaret dönemi (1544-1553 ve 1555-1561) ile sarayın inşa tarihi düşünüldüğünde bu istihdamın daha önce gerçekleşmiş olması gerekirdi. Başta padişahlara ait saray ve kasır bahçeleri olmak üzere valide sultan, haseki sultan, padişah kız kardeş ve kızları gibi padişah ailesi mensupları ile sadrazam, şeyhülislam, darüssaade ağaları gibi üst düzey idarecilerin saraylarına ait bahçelerde çalışan bostancıların daha 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Paşa'nın sarayına ait bahçede hizmet etmeleri beklenirdi. Ancak bostancıların görev yaptıkları bahçe ve bostanlar hakkında en ayrıntılı ve kesin bilgiyi veren *Mevacib Defterlerinde* 16. yüzyılda bostancıların hizmet ettiği yerler arasında Rüstem Paşa sarayına rastlanılmamaktadır. Bu durumun muhtemel sebeplerinden birisi Paşa'nın köle ve cariyelerden oluşan çok sayıda hizmetkârının bulunması idi. Bunların bir kısmının bostancıların ifa ettiği görevleri yerine getirmek için istihdam edildiğini, dolayısıyla bostancılara gerek kalmadığını söylemek herhâlde yanlış sayılmaz.

Her ne kadar bostancı istihdamı Rüstem Paşa'nın ölümünden çok sonraları gerçekleşmişse de, bahçe, resmî kayıtlarda Paşa'nın adıyla kendisine yer bulabilmiştir. Genellikle "*bağça-i Rüstem Paşa eş-şehr Ayazma*"⁴⁵ şeklinde karşımıza çıkan bu isimlendirmede her seferinde Rüstem Paşa ile Ayazma'nın adı âdetâ birbirinin lâzımı gayr-

masrafla yaptırdığı camisini görmeye gider. Bunun üzerine, kaldığı evden camiye kadar olan yol üzerindeki evler boşaltılır, sokaklara perdeler çekilir. Camiye varan valide sultan nafiye namazı kıldıktan sonra döner (*Nusretnâme*, s. 742-743).

⁴³ BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 453/22937, 6 Mayıs 1712 (29 Rebiyülevvel 1124)

⁴⁴ Sarayın, Mehmed Ağa bin Ali, Şerife Fatıma Hatun, El-Hac Hüseyin Çavuş, El-Hac Ahmed Ağa, Damad Yusuf Efendi ve Afife Hatun bint-i İsmâile kiralanan 9.172,5 ziralık arazisinden 5.350 kuruş; El-Hac Veli, Vahidî Mehmed Efendi, Atike Hatun, Müzehhib Ali Efendi, Ömer Ağa, Şerif Molla Efendi, Arabacıbaşı, El-Hac Mehmed Ağa ve Afife Hatun'a satılan 6.839 çekilik taşından ise 683,5 kuruş 48 akça (82.068 akça) olmak üzere toplam 6.033,5 kuruş 48 akça gelir elde edilmiştir (TS.MA.d, nr. 5466, 2 Kasım 1758 [1 Ra. 1172]).

⁴⁵ Mevacib kayıtlarında sıklıkla kullanılan bu ibarenin 18. yüzyılın ikinci yarısında da kullanıldığına dair bk. BOA, MAD.d, nr. 17345, s. 24, 13 Mart 1774 (29 Zilhicce 1187).

müfârikı olarak birlikte kullanılmış olması, aslında adı geçen mıntıkaya damgasını vuran biri mekânsal diğeri de siyasal olan iki faktöre işaret etmesi bakımından oldukça anlamlıdır.

Saray ve bahçesinin vakfedilmesinden (1595) yaklaşık 9 sene sonra gerçekleşen bostancı istihdamı sarayın Ayşe Sultan'ın çocukları tarafından kullanıldığı döneme denk gelmektedir. Burada bostancıların istihdamında sarayın sakinlerinin bir saltanat üyesinin soyundan geliyor olmasının yanı sıra artık onların, buranın hizmetini görecek görevlileri çalıştıracak mâlî güçte olmayışlarının da etkili olduğu düşünülebilir.

Bahçenin bakım, tımar ve güvenlik gibi hizmetlerinin ocağın uhdesine tevdiinden sonra burada önemli sayıda bostancı çalıştırılmaya başlanmıştır. 17. yüzyılın ortalarına kadar sadece çalışan bostancıların bulunduğu Ayazma bahçesinde, ocak teşkilâtında yapılan düzenleme sonrası, bu tarihten itibaren artık emeklilere de yer vermeye ve özlük hakları ile ilgili kayıtlar mensup oldukları bahçenin adı altında tutulmaya başlanır. 17. yüzyılın ilk yarısında sayıları 38-59⁴⁶ nefer arasında değişen bahçe, sahip olduğu bostancı bakımından kalabalık bahçelerden birisiydi. Emekli neferlerin kadrolarına da bahçe bünyesinde yer vermeye başlanması üzerine bahçenin nefer sayısı doğal olarak artmış ve bu yüzyılın ikinci yarısında 50-104 arasında değişmiştir⁴⁷. 18. yüzyılda ise nefer sayısı bir önceki yüzyıla göre, bahçenin kullanılabilirlik durumuna bağlı olarak biraz düşmüş olup, çalışan-emekli sayısı 29-62 arasında değişmiştir⁴⁸. Bahçe zabıt ve görevlilerinin zaman zaman padişahların halvetlerinde görev aldıkları ve ödüllendirildiklerine da rastlanılmaktadır. Meselâ 18. yüzyılda gerçekleştiği anlaşılan bir halvet-i hümayunda görev alan Ayazma ustasına 40, bölükbaşısına 20 ve 7 neferine 70 kuruş bahşiş verilmiştir⁴⁹.

1724 yılında Topkapı Sarayı dâhilinde yapılan şükufe bahçesi köşkleri, çemenî sofada bulunan kasırlar ile yeni bina olunan balıkhane köşküne döşenen eşyalar taşra bahçelerinden getirilmiştir. Bu meyanda Fenerbahçe, İstavroz, Beykoz, Beşiktaş, Kandil, Kara Bali, Karaağaç, Çatalca gibi taşra bahçeleri ile birlikte Ayazma bahçesinden de çok sayıda yastık, minder, halı, yorgan, mak'at, örtü, perde, iskemle, ayna gibi eşyalar bahsedilen köşk ve kasırlara nakledilmiştir⁵⁰. Yine Ayazma'daki saray, bahçe, ocak ve bunlara ait birimlerde çıkabilecek yangınların söndürülmesi için buraya bakan ocakta önceleri bir, sonraları ise iki tane çifte yangın tulumbası hazır bulundurulmuştur⁵¹.

Rüstem Paşa Bahçesi'nden yaklaşık 6-7 sene önce Salacak'ta bir bahçenin daha kurulduğunu görüyoruz. Salacak yakınında olan ve muhtemelen eski sadrazamlardan Sinan Paşa'ya ait bahçenin Haziran-Temmuz-Ağustos 1604'te mevcut 22

⁴⁶ BOA, MAD.d, nr. 6347, s. 95; nr. 6987, s. 115; nr. 6580, s. 59: 28; nr. 5190, s. 82: 45; nr. 6146, s. 95.

⁴⁷ BOA, MAD.d, nr. 4691, s. 4438; nr. 6965, s. 98, 252; nr. 6757, s. 373; nr. 16727, s. 28; nr. 5721, s. 622; nr. 16754, s. 30; nr. 5976, s. 573; nr. 1730, s. 539; nr. 5347, s. 439; nr. 4311, s. 581; nr. 3951, s. 727; nr. 720, s. 406; nr. 1714, s. 727.

⁴⁸ BOA, MAD.d, nr. 1729, s. 682; nr. 724, s. 102; nr. 4297, s. 670; nr. 16997, Recec 1138 mevacib dönemi; nr. 4063, s. 914; nr. 804, s. 732; nr. 5724, s.722; nr. 17426, s. 95; nr. 6821, s. 1084; nr. 17635, s. 33.

⁴⁹ TSMA, E. 503.

⁵⁰ Bahçeden alınan 20 ay damgalı pamuk Bursa yastığı, 8 pamuk büyük minder, 3 mak'at, kullanılmış 2 örtü ve 32 pamuk balınTopkapı kasırlarına verilirken, 2 yün minder Darüssaade Ağası bahçesine, 2 köhne balin ile 14 pamuk minder Eski Saray'a verilir (BOA, Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), nr. 2351, 7 Mart 1724 [11 Cemaziyelahir 1136]).

⁵¹ 1805 ve 1811 yıllarında diğer bahçelerdekilerle birlikte Ayazma Bahçesi'ne ait tulumbanın da tamir edildiğine dair bk. BOA, C.SM, nr. 137/6854, 12 Haziran 1805 (14 Rebiyülevvel 1220); BOA, C.SM, nr. 2833, 17 Aralık 1811 (1 Zilhicce 1226).

bostancısına 8 bostancı daha ilâve edilmiştir⁵². Burada hizmet eden bostancılar, Salacak yakınında bulunan ve zabitan odası, koğuş, mutfak, ocak, kömürlük, abdesthane, kayıkhanesi ile iki keneften oluşan bostancı kışlalarında barınırlardı⁵³.

Ayazma Kasrı: Ayazma mahallesinin tarihinde iz bırakmış yapılardan bir diğeri olan Ayazma Kasrı, Şerefâbâd Kasrı⁵⁴ veya Ferahâbâd Kasrı⁵⁵ olarak da bilinmekteydi. Rum Mehmed Paşa Camisi ile Şemsî Paşa külliyesi arasında ve sahilde yer alan kasrın, 1709-1710 tarihinde Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından, Üsküdar suyolları ile birlikte yaptırıldığı rivayet edilmektedir. Bahsedilen suyollarına ait ayrıntılı haritada resmedilmiş olan kasrın kiremit örtülü iki katlı ahşap bir yapı olduğu, geniş bir bahçenin içinde yer aldığı, sahildeki duvarların üstüne oturtulduğu ve kasrın bir su maksemine sahip olduğu görülmektedir. Her iki katın deniz tarafına açılan ikişer penceresi bulunan kasrın üst katındaki alçı pencereleri kemerlidir. Ortasında büyük bir fiskiyeli havuz yer alan kasrın biri büyük biri küçük olmak üzere iki kameriyesi bulunmaktadır. Kasrın duvarına bitişik olarak yapılan iki çeşmeden birisi III. Ahmed'in çocuklarından şehzade Mehmed diğeri ise şehzade Süleyman için inşa edilmiştir⁵⁶.

Kasrın yapıldığı yerde daha önce Şemsi Paşa tarafından yaptırılmış olan bir saray bulunmaktaydı. Zamanla harap olan saray yıktırılmış, yerine Ayazma Kasrı inşa ettirilmiştir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın hemen başındaki Boğaziçi ve Haliç kıyılarındaki bütün yapılar hakkında bilgi veren Bostancıbaşı Defterleri'nde, Ayazma Kasrı ile Şemsî Paşa Camisi arasında sadece bir yalı bulunacak kadar birbirine yakın olarak zikredilmiştir⁵⁷.

Kasra ait Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı ile Topkapı Sarayı başkadın dairesindeki bir hücre içinde bulunan fresklerle İsveç elçiliği görevlilerinden Löwenhielm'in yaptığı suluboya resimde, dört cephede birer çıkma bulunan merkezi sofalı tipte bir yapı plânına sahip olan kasrın bahçesi yoğun bir servilik olarak görülmektedir⁵⁸.

18. yüzyılın başından itibaren Üsküdar'ın gözde sayfiye mekânlarından biri olmaya başlayan Şerefâbâd Kasrı için bazı şairler manzumeler yazmıştır. Bunlardan biri olan Lâle Devri şairlerinden Nedim⁵⁹ şu manzumesiyle III. Ahmed'i buraya davet etmektedir:

*Vasf-ı hüsn-i behceti bir vech ile sığmaz dile
Gel Şeref-âbâd'ı gör şevketlü hünkârım hele
Anlaşılmaz hak bu kim ârâyîşi takrîr ile*

⁵² BOA, MAD.d, nr. 16332, s. 118.

⁵³ 1819'da harap hâle gelen bu yapıların onarımı için 888.300 akçanın gerektiğine dair hazırlanan rapor için bk. BOA, C.SM, nr. 45/2280, 21 Mart 1819 (20 Cemaziyelevvel 1234).

⁵⁴ 1802 tarihli Bostancıbaşı Defteri'nde "*Şerefâbâd Kasrı Hümayûnu*" (Şevket Rado, "Bostancıbaşı Defterleri Hakkında", *Hayat Tarih Mecmuası*, I/6, (1972), s. 23) olarak geçen köşk, 1814-1815 tarihli bir başka Bostancıbaşı Defteri'nde ise "*Ayazma Kasrı Hümayûnu*" (Reşad Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4 (1958), s. 89) olarak geçmektedir.

⁵⁵ Çok ender rastlanan bu isimlendirmeye dair bk. BOA, C.BLD, 142/7072, 29 Mart 1767 (28 Şevval 1180).

⁵⁶ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. II, s. 256-257; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü, İstanbul 1974, II, 375; Hayri Fehmi Yılmaz, "Şerefâbâd Kasrı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, VII, 162.

⁵⁷ Reşad Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4 (1958), s. 89; Şevket Rado, "Bostancıbaşı Defterleri Hakkında", *Hayat Tarih Mecmuası*, I/6, (1972), s. 23.

⁵⁸ Ahmed Süheyl, Şeref abası", *Şehremaneti Mecmuası*, sayı 67 (1930), s. 241; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, c. II, s. 375; Yılmaz, "Şerefâbâd Kasrı", s. 162.

⁵⁹ *Nedim Divanı*, haz. Muhsin Macit, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 261-262.

*Gel Şeref-âbâd'ı gör şevketlü hünkârım hele
Her nefes âb u havâsı câna cânlar katmada
İntisâbınla cihâna nâz u nahvet satmada
Kangı gün teşrîf eder şâhım deyü cân atmada
Gel Şeref-âbâd'ı gör şevketlü hünkârım hele
Anı ziyenetler ile yaptırdı sadr-ı a 'zâmın
Tâ ki aşılsın temâşâsiyle tab'-ı ekremin
Lütf u ihsân kıl dirîğ etme efendim makdemin
Gel Şeref-âbâd'ı gör şevketlü hünkârım hele
Ben kulun sordum Nedîmâdan anun evsâfını
Vasf u medh etdi be-gayet tarhını eşrâfını
Rûha teşbîh eyledi hattâ havâ-yı sâfını
Gel Şeref-âbâd'ı gör şevketlü hünkârım hele.*

Yine Cumhuriyet dönemi şairlerinden Yahya Kemal Beyatlı⁶⁰ ise yazdığı şu manzumesi ile kasrın artık kendisinden eser kalmayan o eski parlak günlerini hatırlatmaktadır:

*O şûh ağlar bugün Kasr-ı Şeref-âbâd'a geldikçe
O nûşânûş demler hâtır-ı nâşâda geldikçe
Ne çûşân-ı şerâb ü lâle bir devr-i bahârıydı
Ki hâlâ çeşmeler pür-hûn olur her yâda geldikçe
Gülerdi taht-ı zerrîn üzre Cem gülşende güllerle
Sebû-endâm sâkiler elinden bâde geldikçe
Dururdu rindler dembeste ney dembeste vecdinden
Ağaçlıklarda bülbül dûrdan feryâda geldikçe
Görürdü meclisde tıfl-ı nâz iken timsâlini nâzan
Kadeh ber-kef huzûr-i Hazret-i Dâmâd'a geldikçe
Hayâlinden bakar pûşîde-i evrâk olan havza
O şûh ağlar bugün Kasr-ı Şeref-âbâd'a geldikçe*

Güzelliği bu şekilde şiirlere konu olan kasır, zaman içinde birçok padişahın dinlenmek için tercih ettiği bir mekân olmuştur. Meselâ bunlardan biri olan Sultan I. Mahmud, 16 Haziran 1745 (16 Cemaziyevvel 1158)'te sandalla geldiği Şerefâbâd kasrında ziyafetten sonra icra edilen musiki fasıllarını dinler, arkasından ağaların tomak oyununu seyrettikten sonra kasırdan vapurla ayrılır⁶¹.

Kasrı en çok kullanan padişahlardan biri olan III. Mustafa'ya ait Ruznâmesi'de tespit edebildiğimiz kadarıyla o, 29 Temmuz 1758-30 Mayıs 1774 tarihleri arasında altı kez çeşitli vesilelerle buraya uğramıştır. İlki 29 Temmuz 1758 (23 Zilkade 1171)'de gerçekleşen bu geziden bir gün önce kendisi, Mihrimah Sultan Camii'nde Cuma namazı kılıp, tekrar İstanbul'a dönmüştü. Muhtemelen bu esnada görüp beğendiği Şerefâbâd Kasrı'nı ziyaret etmek istediğini belirtince, kendisine ertesi gün burada bir ziyafet verilir. Ziyafetin ayrıntıları hakkında henüz malumatımız yoksa da, yemekten sonra padişaha bir de müzik ziyafeti çekildiği ruznâmesindeki kayıttan anlaşılmaktadır⁶².

III. Mustafa'nın kasra yaptığı ikinci biniş, 5 Temmuz 1759 (10 Zilkade 1172)'da gerçekleşir. Padişah daha önce Harem-i Hümayun ile birlikte göçtüğü Beşiktaş Sarayı'ndan

⁶⁰ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. II, s. 263.

⁶¹ Kadı Ömer Efendi, *Mahmud I. Hakkında 1157/1744-1160/1747 Arası Ruznâme*, haz. Özcan Özcan, (mezuniyet tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1965, s. 52

⁶² Yunus Irmak, *III. Mustafa Ruznamesi (H. 1171-1177/M. 1757-1763)*, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 26.

Şerefâbâd Kasrı'na gelir. İkinciye kadar burada kalan padişah, ikinci namazını eda ettikten sonra tekrar Beşiktaş Sarayı'na döner⁶³. Padişah'ın 16 Ağustos 1759 (22 Zilhicce 1172)'deki biniş daha şenlikli olur. Zira III. Mustafa bu seferki binişinde sadece dinlenmek ve manzarayı seyretmekle kalmaz, havuza girip eğlenen cüce, küçük çocuk ve biniş kafilesinde bulunan bazı görevlilerini de seyreder. Kendisini ziyadesiyle eğlendiren adı geçen kişilere Padişah altın dağıtarak onları ödüllendirir. III. Mustafa ikinci namazını burada kıldıktan sonra sandalla geri döner⁶⁴. 14 Eylül 1759 (21 Muharrem 1173)'daki ziyarette "itâre-i kurşum" yaptıran padişah, başarılı atış yapanları altınla ödüllendirir. Daha sonra musiki fasıllarıyla vakit geçiren padişah kılınan ikinci namazından sonra kasırdan ayrılır⁶⁵.

26 Eylül 1760 (15 Safer 1174)'da III. Mustafa Şerefâbâd Kasrı'na bu sefer farklı bir amaç için gelir. Daha önce inşasına başlanan camisinin inşaatının bu tarihte bitirilmesi üzerine, camiye görmek isteyen Padişah önce Üsküdar Sarayı'na geçip buradaki Mehmed Paşa Kasrı'nda kalır. Öğleden sonra ata binip camisine uğrar. Gerekli incelemeleri yaptıktan sonra aşağıdaki Ayazma Kasrı'na gelen Padişah, ikinci namazını burada eda ettikten sonra sandalla Karaağaç bahçesine gider⁶⁶.

III. Mustafa'nın 1 Eylül 1763 (22 Safer 1177)'te Şerefâbâd Kasrı'na uğrayışı ne bir eğlenme, ne bir dinlenme, ne de bir tören içindi. Padişahı buraya fecr vaktinden hemen sonra getiren şey, bir önceki gece Üsküdar'da çıkan yangındı. Üsküdar Balaban iskelesinde karaya çıkan Padişah, Kozbekçi Ali Ağa, eski bostancıbaşılardan Hasan Ağa, Silâhdar Hüseyin Ağa ve Müderris İbrahim Efendi evleri ile Şerefâbâd Kasrı arasında gidip gelerek, yangını söndürme faaliyetlerine nezaret etmiştir. Nihayet yangının söndürüldüğüne dair kaime gelince kendisi Şerefâbâd kasrından ayrılır⁶⁷. Sultan III. Mustafa, bu sefer 30 Mayıs 1774 (19 Rebiyülevvel 1188)'te, Üsküdar Yeni Valide Sultan Camii'nde yapılan selamlığa giderken, Şemsi Paşa Kasrı'na da uğrar⁶⁸.

Yapıldığı tarihten itibaren kasır, tuzlu su, fırtına, rüzgâr, yağmur gibi doğal faktörlerden etkilendiğinden zaman zaman onarıma muhtaç hâle gelmiştir. Dolayısıyla köşk tarihî süreç içerisinde büyük veya küçük çaplı onarımlar geçirmiştir. 1751 yılında Darbhane Nâzırı Abdullah Efendi marifetiyle yapılan tamirat toplam 115.498 akçaya (962 kuruş) mal olmuştur. Bu meblağın 6.000 akçası neccar, 22.000 akçası söveci, 21.600 akçası duvarcı ve 15.300 akçası rençberlerin yevmiyesi; 11.348 akça çeşitli türdeki kereste, 39.250 akça ise taş, tuğla, aşı boya, kireç, çivi, cam, horasan gibi malzemelerin bedeli ile hamaliye masrafı idi⁶⁹. 1767'de sadece iskeleleri tamir edilen köşk için 12.320 akça (102,5 kuruş 20 akça) harcanmıştır⁷⁰.

Darbhane-ı Amire nâzırı Abdullah Efendi gözetiminde gerçekleşen ve neccar, söveci, sıvacı ve rençberlere yaptırılan 1771 yılındaki tamirat 900 kuruşa mal olmuştur. Tamiratta Varna ve yeni sütunlar, Anapa ve Meşe omurgaları, İzmit çam, ağa tahtası, çam kanatlık gibi kereste türlerinin; kireç, horasan, beylik ve çarşı tuğlası, kiremit, aşı boyası ve çeşitli türdeki

⁶³ Irmak, III. Mustafa Ruznamesi, s. 48.

⁶⁴ Irmak, III. Mustafa Ruznamesi, s. 51.

⁶⁵ Irmak, III. Mustafa Ruznamesi, s. 52.

⁶⁶ Irmak, III. Mustafa Ruznamesi, s. 69-70.

⁶⁷ Irmak, III. Mustafa Ruznamesi, s. 121.

⁶⁸ Süleyman Göksu, Mehmed Hasib Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781), (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 50.

⁶⁹ BOA, C.SM, 84/4225, 2 Eylül 1751 (11 Şevval 1164).

⁷⁰ BOA, C.BLD, 142/7072, 29 Mart 1767 (28 Şevval 1180).

çivi gibi değişik malzemelerin kullanılmış olması, yapının kapsamlı bir onarımdan geçirildiğini göstermektedir⁷¹.

Kasır hakkında önemli tarihî ve mimarî bilgiler veren araştırmacılardan biri olan S. Hakkı Eldem, köşkün 18. yüzyılın sonlarına doğru esaslı bir onarım geçirmiş olduğunu ancak bununla ilgili herhangi bir kaydın bulunmadığından bahsetmektedir⁷². Muhtemelen onun kastettiği tamirat, 1775 yılında gerçekleşen tamirattır. Zira Hamam, mutfak ve suyollarını da kapsayan ve Feyzullah Ağa eliyle gerçekleştirilen bu tamirat 5.531,5 kuruşa mal olmuştur⁷³. II. Mahmud döneminde yapılan tamiratla yapı her ne kadar ampir üslubunda yeni bir görünüme sahip olmuşsa da, yapının genel hatlarının korunduğu söylenebilir. Bu yeni hâliyle yapı Halıcıoğlu'ndaki Kumbaracı Kışlası'nda bulunan Hünkâr kasrına benzetilmiştir⁷⁴.

Flandin'e ait 1849 tarihli resimde bu tarihte kullanılabilir durumda olan kasrın, bundan 16 sene sonraki tarihe (1865) ait olan bir fotoğrafta sadece büyük havuz ve rıhtımı görülmektedir. Kasrın büyük havuz birkaç sene sonra doldurularak ortadan kaldırılırken, rıhtımın kalıntıları ise 1945'te toprakla örtülerek kapatılmıştır. Günümüzde mevcut sahil yolu kasrın üzerinde bulunduğu sahayı iki ayırmaktadır. Şemsi Paşa Külliyesi yakınlarında görülen bazı kalıntılarla Rum Mehmed Paşa Camii'nin bitişiğinde bulunan su deposu kasırdan günümüze kalan izlerdir.

Ayazma Camii: 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Ayazma bahçesinin üzerinde bir başka yapının inşa edildiğini görmekteyiz. Bu yapıyla birlikte Ayazma mevki, kazandığı muhteşem silüetle günümüze kadar Üsküdar'ın ve İstanbul'un en dikkat çekici yerlerinden biri olma ayrıcalığına kavuşmuştur. Nitekim Üsküdar'da Ayazma Camii'nden daha eski ve daha büyük olan birçok camii bulunmasına rağmen hiçbirisinin konumu bahsedilen camiinkinden daha güzel ve hâkim değildir⁷⁵. Devrin Sultanı III. Mustafa'nın annesi ve büyük kardeşi Sultan Süleyman'ın ruhlarını şad etmek için⁷⁶ inşa ettirdiği cami muhtemelen 30 Ocak 1761 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1174) Cuma günü⁷⁷ ibadete açılmıştır.

Caminin yapıldığı yer Ayşe Sultan'a ait olup, yukarıda bahsettiğimiz şekilde Haremeyn Evkafı'na terk edilmiş olan saray bahçesi idi. 17 Temmuz 1760 tarihli bir belge ile sonraki tarihlere ait birkaç belge, sarayla bahçenin vakıftan yaklaşık 1,5 sene evvel, yani 30 Ocak 1759 (1 Cemaziyelahir 1172)'da "*nef'an lil-vakf*" istibdâl yoluyla satın alındığı anlaşılmaktadır. Cami ve müstemilatı için lâzım olan vakfın bu emlâkı Münecim Sa'di Mahallesi'nde, Şehremini çarşısı yakınında yer alan ve "*emlâk-i hümâyûn*"a tabi 16.250 ziralık alana sahip baruthane ile ekleri olan 8 müteehhilin mezilleri ve ahırlarla 30 Ocak 1759 (1 Cemaziyelahir 1172) vakıf mütevellisinin verdiği temessükle değiştirilir⁷⁸. Vakıf,

⁷¹ BOA, C.SM, nr. 4225, 28 Ocak 1771 (11 Şevval 1184).

⁷² Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, c. II, s. 375.

⁷³ BOA, C.SM, nr. 64/3229, 8 Mart 1775 (5 Muharrem 1189); BOA, C.SM, nr. 5116, 15 Temmuz 1775 (16 Cemaziyevvel 1189). Bir başka belgenin verdiği bilgiye göre ise, Şerefâbâd ile Neşetâbâd kasırları ve bu kasırlara ait suyollarının toplam masrafı 30.512 kuruş tutmuştur (BOA, C.SM, nr. 108/5424, 14 Haziran 1775 [14 R. 1189]). Yine bu yıl köşke ait iki iskelenin de tamir edildiğine dair bk. BOA, C.SM, nr. 81/4071, 21 Nisan 1775 (19 Safer 1189).

⁷⁴ Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, c. II, s. 387.

⁷⁵ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. I, s. 96.

⁷⁶ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 9874, 24 Eylül 1759 (1 Safer 1173).

⁷⁷ *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür'i't-tevârih*, haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, II.A, 39. Yine bk. Mehmed Raif, *Mir'ât-ı İstanbul*, haz. Hatice Aynur-Günay Kut, Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul 1996, I, 88.

⁷⁸ "*Haremeynü's-Şerifeyn Evkâfî'ndan İstanbul'da vâki 'Şehremini çarşusu kurbunda Münecim Sa'dî mahallesinde baruthâne Üsküdar'da Ayazma bağçasıyla cânib-i hümâyundan istibdâl*" olunduğuna

mülklerine kattığı bu yeni akardan üç kapılı ahırları, top arabacıların⁷⁹ ve sair hizmetlerde kullanılacak hayvanların barınması için icareteyn usulüyle devlete kiraya verir. Böylece ahırların üzerinde bulunduğu 2.640 ziralık arsanın zemin kirası için icâre-i müeccel olarak aylık 120 akçadan yıllık toplam 12 kuruşluk kira geliri devlet tarafından vakfa ödenmeye başlanır⁸⁰. Ödemelerin her ay (“*mâh-be-mâh edâ ve teslîm*”)⁸¹ düzenli olarak ödenmesi kararlaştırılmışken kısa bir süre sonra toplu olarak yılda bir defada ödenmesi uygulamasına geçilir. Yeni düzenleme çerçevesinde hazineden yıllık olarak alınan kiranın ödenmesinde bazen gecikmeler de yaşanır. Meselâ 1776 ve 1777 yıllarına ait birikmiş 48 aylık kira ancak vakıf câbisinin ikinci kez verdiği arz üzerine ödenmiştir⁸².

Ayazma Sarayı'nın padişahın mülkiyetine geçtikten sonra Ayazma mıntıkasının yeni bir imarla şenlendiğine şahit olmaktayız. Başta cami olmak üzere mektep, cami görevlileri için odalar, dört çeşme, hamam, câmekân, câmekânın bitişiğinde bulunan iki dükkân, iki hâne, Bulgurlu'dan Ayazma'ya kadar gelen su yolu, altı dükkân, kırk yastıkçı kârhânesi⁸³, bir lonca odası, bir harîr bükücü kârhânesi, bir attâr, bir berber dükkânı, bir vakıf kâtibî menzili, han, hanın bitişiğinde yeniden yapılan beş çifte kârgîr ocak, beş kârgîr mahzen, bir Üsküdar menzilhanesi⁸⁴, bir Gebze menzilhanesi ve bir han inşaatıyla⁸⁵ Ayazma yeni bir çehre kazanarak, gerek bu yapılar sayesinde gerekse her yerde rahatlıkla görülecek bir konumda olması hasebiyle Üsküdar'ın yeni bir cazibe merkezi olur. Dahası bir kısmını, saydığımız bu yapıların teşkil ettiği ve önemli bir kısmı cami civarında bulunan 64 muhtelif dükkân, 43 menzil, 3 fırın, 3 han, 2 değirmen ve 2 bahçenin⁸⁶ geliri de cami vakfına bağlanmış olması, mıntıkanın ekonomisine önemli bir katkı sağlamıştır.

Vakfa bağlanan dükkânların ağırlıklı olarak tekstil işiyle uğraşan esnaf tarafından işletilmiş olması, III. Ahmed'den itibaren Ayazma'nın İstanbul'un önemli bir tekstil üretim merkezi olmasıyla yakından ilgiliydi. Onun zamanında yapılan beş katlı basmahanede

dair bk. BOA, C.EV, nr. 476/24077, 17 Temmuz 1760 (3 Zilhicce 1173). Bir başka belge, istibdal edildiği sırada sarayın ve diğer yapıların harap olduğundan bahsetmektedir (*İstanbul Vakıf Tarihi*, c. I, s. 252).

⁷⁹ BOA, C.EV, nr. 23981.

⁸⁰ BOA, C.EV, nr. 476/24077, 17 Temmuz 1760 (3 Zilhicce 1173); BOA, C.EV, nr. 505/25502, 26 Eylül 1765 (10 Rebiyülahir 1179); BOA, C.EV, nr. 199/9947, 17 Ekim 1766 (13 Cemaziyevvel 1180); BOA, C.EV, nr. 23981, 8 Kasım 1780 (11 Zilkade 1194).

⁸¹ BOA, C.EV, nr. 476/24077.

⁸² BOA, C.EV, nr. 23981.

⁸³ Buradaki esnafın nizamına dair bk. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, haz. Ahmet Kal'a vd, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, I, 281-282.

⁸⁴ İbrahim Hakkı Konyalı'nın verdiği bilgiye bakılırsa bu menzilhaneler hem menzilhanecilerin oturmaları hem de menzilhane hayvanlarının bağlanmaları, beslenmeleri ve yetiştirilmeleri için yapılmıştır (*Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, c. I, s. 4).

⁸⁵ TS.MA.d, nr. 9874, vr. 1b-2a, 24 Eylül 1759 (1 Safer 1173).

⁸⁶ Sadi Bayram-Adnan Tüzen, “İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 22 (1991), s. 222. Bu dükkânların bir kısmını işleten alçıcı, kurşuncu, enfiyeci, çarıkçı, basmacı, tülbençî, ekmeçî, horasancı, hamamcı, esnafının nizamlarıyla diğer bazı hususlara dair bk. *İstanbul Esnaf Tarihi*, c. I, s. 237, 248, 251, 263, 264, 281-282, 325, 334; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, haz. Ahmet Kal'a vd, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, II, 78-79; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi*, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, I, 239.

çalışan yüzden fazla işçi, mendil, yemeni; Anadolu, Kafkasya ve diğer İslâm memleketlerinde kullanılan benekli sarıklar ve kadın başörtüleri işledikleri gibi, perdelik, döşemelik beyaz üzerine karakalem basmaları da imal ederdi. Buradaki yazma tezgâhlarında imal edilip denizde yıkanan yazmaları “has yazmalar” olarak meşhur olduğu rivayet edilmektedir. Zamanla vakıf dükkânlarında alçıcı, kurşuncu, enfiyeci, çarıkçı, basmacı, tülbenççi, ekmekçi, horasancı, hamamcı esnafı da mesleklerini icra etmeye başlarlar⁸⁷.

Ayazma Camii, yapım aşamaları, yapıda kullanılan malzemeler, yapılan masraflar, çalışan işçi ve zanaatkârların tespiti bakımından hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz camilerin başında gelmektedir. Meselâ 24 Eylül 1759 (1 Safer 1173) tarihli bir defterden⁸⁸ 3 Eylül 1758-24 Eylül 1759 (29 Zilhicce 1171-Gurre-i Safer 1173) arasındaki dönemde cami için yapılan masraf kalemleri ve bunların nerelerden karşılandığı hakkında ayrıntılı bilgi edinebilmekteyiz⁸⁹. Camiye ait bir başka inşaat defterinde ise caminin inşaat yılları olan 1757-1760 döneminde yapılan 506.095 kuruş 49 akçalık masraf kaydına rastlamaktayız. Bu bağlamda yapımda kullanılan kereste, kurşun, bakır, demir, çinko, çivi, yumurta gibi malzemelerin tutarıyla kayık, nakliye, hamaliye, amele, usta, dülger, sıvacı, nakkaş ücretleri gibi masraf kalemleri ayrıntılı olarak kaydedilmiştir⁹⁰.

Camii ve müstemilatının inşaatının bitmesinden sonra diğer bütün hayır kurumlarında olduğu üzere bu hayır kurumları da vakıflaştırılır. Ayazma Camisi ve eklentileri III. Mustafa'nın daha önce kurduğu Lâleli'deki cami vakfına bağlanır. Lâleli'deki câmi, medrese, imaret; Valide Hanı yakınındaki cami; Paşabahçe'deki cami ve suyolları; Rodos'taki cami, Bahçekapı'daki valide sultan türbesindeki çeşme, Hasköy'deki mektep ve Kadıköy'deki camiden oluşan vakıf kurumlarına bir yenisi olarak eklenen Ayazma Camii ve müstemilatındaki hayır kurumlarının personel ve diğer giderleri bahsedilen vakıf tarafından karşılanmaya başlanır. Ayazma Camii'nin 1760'lı yılların başında Kadıköy'deki İskele Camisi ile birlikte bir yıllık personel ücretleriyle diğer masrafları 5.250 kuruş (on buçuk kese akça)tu⁹¹. 5 Ocak 1760 (16 Cemaziyelevvel 1173)'ta Sultan III. Mustafa, Ayazma'da inşa ettiği caminin bağlı bulunduğu vakfın tevliyetini Taburlu İbrahim Ağa'ya verir⁹².

⁸⁷ Tarık Sipahi, *Ayazma Mahallesi Üsküdar*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010, s. 68-72.

⁸⁸ TS.MA.d, nr. 9874, 24 Eylül 1759 (1 Safer 1173).

⁸⁹ Binanın yapı malzemeleri ve diğer malzemeleri için 268.782 kuruş 26 akça; caminin nahşı için 97.826 kuruş 22 akça, Bulgurlu'dan Ayazma'ya kadar uzanan su yolu için 7.569,5 kuruş 47 akça; Ayazma yakınında inşa edilen altı vakıf dükkânı için 3.892 kuruş 48 akça; kırk yastıkçı kârhânesi, bir lonca odası, bir harîr bükücü kârhânesi, bir attâr, bir berber dükkânı, bir kâtib-i vakf menzili binaları için 19.144,5 kuruş 28 akça; neredeyse tamamıyla onarılan hamam ve yeniden inşa edilen câmekân, onun bitişiğindeki iki dükkân ile iki hane için 5.294 kuruş 52 akça; muhtemcilerin? iskân edildiği hanın onarımı ve bitişiğinde yeniden yapılan beş çifte kârgir ocak, beş kârgir mahzen için 15.607,5 kuruş 26 akça; Doğancılar'da yapılan birer Üsküdar ve Gebze menzilhaneleri ile bir han için 6.932,5 kuruş 40 akça olmak üzere toplam 425.450 kuruş 53 akça harcanır. Yapılan harcama için bahsedilen tarihlerde hazine 5 taksit hâlinde toplam 201.610 guruş-i esedî alındığı için cami inşaatının ödenmesi gereken 223.840 guruş-i esedî 53 akçalık borcu kalır (TS.MA.d, nr. 9874, vr. 1b-2a, 24 Eylül 1759 [1 Safer 1173]).

⁹⁰ Bayram-Tüzen, “İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri”, s. 199-288; İlknur Aktuğ Kolay, “Ayazma Camisi İnşaat Defterine Göre Yapıda Kullanılan Bezeme ve Tefrişat Malzemeleri”, *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri 7-10 Mart 1994*, haz. Banu Mahir, Mimar Sinan Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 211.

⁹¹ TS.MA.d, nr. 4212, vr. 1b-2a.

⁹² İrmak, *III. Mustafa Ruznamesi*, s. 58.

Ayazma Camisi, 18. yüzyılın ikinci yarısı gibi, yabancı üslubun Türk mimarisini derinden etkilediği bir dönemde inşa edilmiş olmakla birlikte caminin büyük kemerler içindeki pencereleri klasik Türk mimarisi özelliklerini taşımaktadır. Normal ölçüleri aşan yüksekliği ve yapıldığı yerin topoğrafik durumu, yapının heybetli bir görünüme sahip olmasını sağladığı gibi onun uzaktan hemen fark edilir bir yapı olmasını da sağlamıştır. Barok stilinde yapılan zarif camilerden biri olan Ayazma Camisi'nin yan cephelerinden bulunan dört kat sıradaki pencereler, yapıya aydınlık bir ortam sağlamaktadır⁹³.

III. Mustafa'nın inşa ettiği bu cami her ne kadar karşı yakada olsa da bazı padişahlar Cuma selamlığı için bu camiyi tercih ederlerdi. Bunlardan birisi caminin bânisinin oğlu III. Selim olup, kendisi 8 Nisan 1791 (4 Şaban 1205), 21 Temmuz 1791 (20 Zilkade 1205), 14 Haziran 1793 (5 Zilkade 1207), 14 Haziran 1794 (15 Zilkade 1208), 11 Haziran 1795 (23 Zilkade 1209) ve 6 Haziran 1800 (13 Muharrem 1215)'deki Cuma namazlarını adı geçen camide kılmıştır⁹⁴.

Cami hayratında olan mektep, başlangıçta muhtemelen ihtiyacı karşıladığından dolayı tek sınıflı yapılmış ve belli bir süre öyle hizmet görmüştü. Ancak 20. yüzyılın başına gelindiğinde artan nüfustan dolayı bir dershaneden müteşekkil olan okul dar gelmeye başlar. Mevcut öğrencilerini bile alamayacak hâl gelen okul, hıfzı's-sihaya aykırı olduğu gibi "*üslûl-i cedîd üzere*" yapılacak eğitime müsait de değildi. Bunun üzerine yapılan incelemeler sonrası okulun "*ihtiyâc-ı hâl ve zamâna göre ta'dîl ve islâhı*" için 1.000 arşına yakın olan bahçesine yeni bir bina yapmanın mümkün olduğu, vakfın gelirlerinin de bina yapmaya imkân sağlayacak kadar çok olduğu rapor edilir⁹⁵. Raporun dikkate alınıp alınmadığı bilinmemekle birlikte okulun çok daha sonraki bir tarihte yıktırılıp, yerine Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin parasıyla üç katlı yeni bir okul yapıldığını İbrahim Hakkı Konyalı, mektebin kitabesine dayanarak ifade etmektedir⁹⁶.

Sonuç

Tarihte Damalis Burnu olarak bilinen Ayazma Mahallesi, adını burada bulunan bir ayazmadan almaktadır. Havası ve konumundan dolayı Bizanslılar döneminde yazlık bir mevkii niteliğinde olan Ayazma, imparatorların dinlenmek için tercih ettiği yerlerin başında gelmekteydi. Üzerinde kurulan Ayazma (kutsal su), saray, saray bahçesi, kasır ve cami gibi yapılar, Ayazma'nın önce dinî, sonra siyasî ve nihayet tekrar dinî bir gerekçeyle bilinir olmasına imkân sağlamıştır. Gerek Osmanlı öncesinde gerekse Osmanlılar döneminde bu yapılardan mahalleye en çok etki edeni-mevkiye ad olmasından da anlaşılacağı üzere-Ayazma'dır. Nitekim burada kurulan bahçe ile caminin bânilerinin isimlerinden ziyade Ayazma ismi ile anılmış olması bu hususu teyit ettiği gibi, mıntıkanın dinî anlamının siyasî anlamından daha baskın olduğunu göstermektedir. Bu durum mekânın tarihselliğine de uygun düşmektedir.

Osmanlılar döneminde Ayazma mahallesini önemli kılan husus burada inşa edilen yapılar ve bu yapıların banileriydi. Burada Rüstem Paşa ailesine ait saray ile saray bahçesi, III. Mustafa'nın inşa ettiği cami ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı köşk ve müstemilatı

⁹³ Semavi Eyice, "Ayazma Camii", *DİA*, IV, 1991, 230-231; Semavi Eyice, "Ayazma Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, 1993, 471-472; Tarık Sipahi, *Ayazma Mahallesi Üsküdar*, s. 99.

⁹⁴ III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, haz. V. Sema Arıkan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 6, 28, 131, 169, 195, 329.

⁹⁵ BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT), nr. 1022/53, 17 Ekim 1907 (10 Ramazan 1325).

⁹⁶ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. II, s. 302.

mahallenin hep gözde bir mevki olmasına imkân sağlamıştır. Bazı araştırmacılar bu mevkide birden fazla sarayın bulunduğunu iddia etmekte ise de, mevcut belgeler burada sadece bir sarayın bulunduğunu ve onun da Rüstem Paşa ailesine ait olan saray olduğunu ortaya koymaktadır. Muhtemelen sarayın çeşitli tarihlerde içinde oturan sakinlerinden ve konumundan dolayı Rüstem Paşa, Ayazma, Ayşe Sultan, Teneffüs, Civan Kapıcıbaşı gibi farklı adlarla anılmış olması ve çok geniş bir bahçenin içine dağılmış on yapı grubundan meydana gelmiş olması bu hususta araştırmacıları yanıltmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısında Ayazma bahçesinin üzerine inşa edilen Ayazma Camisi, tek minaresiyle zamana ve coğrafyaya meydan okuyan bu cami heybetli ve görkemli duruşuyla Üsküdar'ın sembollerinden birisidir. Caminin bulunduğu mahalle eski ile yeninin, geleneksel olanla modern olanın birbirini yadırgamadan bir arada bulunduğu, yani geçmişe saygılı geleceğe açık, geçmişi inkâr etmeyen ama değişime kapılarını da kapamayan bir mekândır. Bu yönüyle Ayazma, parçası olduğu Üsküdar'ı yansıtır. Ayazma hakkında yazılmış tek kitap olan *Ayazma Mahallesi* kitabının yazarı ve aynı zamanda doğma büyüme Ayazmalı olan Tarık Sipahi'ye göre Ayazma "evimize yaklaşma duygusu hissettiğimiz bir mahalledir".

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Aişe Sultan Vakfiyesi, nr. 635/2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Belediye (C.BLD), nr. 142/7072.

Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 199/9947, 453/22937, 476/24077, 505/25502, 23981.

Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), nr. 45/2280, 64/3229, 81/4071, 84/4225, 108/5424, 137/6854, 2351, 2833, 4225, 5116.

Baş Muhasebe Evrakı (D.BŞM), nr. 1280.

İbnülemin Saray Mesalihi (İE.SM), nr. 22/2269

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 720, 724, 804, 1714, 1729, 1730, 3951, 3992, 4063, 4297, 4311, 4691, 4763, 5190, 5347, 5721, 5724, 5976, 6146, 6347, 6580, 6757, 6821, 6965, 6987, 16332, 16754, 16997, 17345, 17426, 17635.

Maarif Vekaleti Mektubi Kalemî (MF.MKT), nr. 1022/53.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi:

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 4212, 5466, 9874.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA), E. 503.

Tıpkı Basım ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, "Rüstem Paşa", *Diyanet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfî Yayıncılık ve Matbaacılık, 2008), s. 288-290.

Ahmed Süheyl, Şeref abat", *Şehremaneti Mecmuası*, sayı 67 (1930), s. 241-245.

Bayram, Sadi, - Tüzen, Adnan, "İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)", *Vakıflar Dergisi*, sayı 22 (1991), s. 199-288.

Bayrı, M.Halil, "Beşyüzüncü Fetih Yılında İstanbul İlinde Yer Adları-IX-Bendler, Sukemerleri, Ayazmalar, Kaynaklar", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 2, sayı 47 (1953), s. 747-748.

- Busbecq, Ogier Augerius De, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1939).
- Değer, Mebrure, “İstanbul Ayazmalarında Halk Tedavisi=Folk Medicine in the Ayazma (Sacred Springs) of İstanbul”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri: Gelenek, Görenek ve İnançlar*, c. 4, Ankara 1992, s. 79-89.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara, Doğu Ltd. Şti. 1970).
- Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, c. II (İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü, 1974).
- Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988).
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, c. I (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996).
- Eyice, Semavi, “Ayazma Camii”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IV (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık ve Matbaacılık, 1991), s. 230-231.
- Eyice, Semavi, “Ayazma Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993), s. 471-472.
- Eyice, Semavi, “Ayazma”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IV (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık ve Matbaacılık, 1991), s. 229-230.
- Göksu, Süleyman, “Mehmed Hasib Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781)”, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1993.
- Göktürk, Hakkı, “İstanbul’daki Ayazmalar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. III (İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958), s. 1537-1598.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000).
- III. Selim’in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993).
- Irmak, Yunus, “III. Mustafa Ruznamesi (H. 1171-1177/M. 1757-1763)”, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- İnciciyan, G.V., *Boğaziçi Sayfiyeleri*, çev. Orhan Duru (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000).
- İnciciyan, P.G., *XVIII. Asırda İstanbul*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956).
- İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi*, haz. Ahmet Kal’a vd. c. I (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998).
- İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, haz. Ahmet Kal’a vd. c. I-II (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, 1998).
- İstanbul Ticaret Tarihi*, haz. Ahmet Kal’a vd. c. I (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997).
- Kaçar, Mustafa, “Mihrimah Sultan”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXX (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık ve Matbaacılık, 2005), s. 39-40.
- Karakaya, Enis, “Ayazmalar”, Enis Karakaya, “Ayazmalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993), s. 472-474.
- Karakaya, Enis, “Bizans Ayazmaları (bir deneme)”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 16 (2001-2002), s. 35-45.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Bostancıbaşı Defterleri”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4 (1958), s. 39-90.

- Koçu, Reşat Ekrem, “Ayazma, Ayazmalar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. III (İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958), s. 1505.
- Kolay, İlknur Aktuğ, “Ayazma Camisi İnşaat Defterine Göre Yapıda Kullanılan Bezeme ve Tefrişat Malzemeleri”, *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri 7-10 Mart 1994*, haz. Banu Mahir, (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2000), s. 211-217.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. I-II (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1977).
- Mehmed Raif, *Mir’ât-ı İstanbul*, haz. Hatice Aynur-Günay Kut, c. I (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı, 1996).
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* c. I (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308).
- Nedim Divanı*, haz. Muhsin Macit, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997).
- Rado, Şevket, “Bostancıbaşı Defterleri Hakkında”, *Hayat Tarih Mecmuası*, I/6 (1972), s. 3-32.
- Saî Çelebi, *Tezkîretü’l-Bünyân (Mimar Sinan’ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri)*, haz. Sadık Erdem, 2. bs. (İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1988).
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, “Nusretname (1106-1133/1695-1721), Tahlil ve Metin”, (Doktora Tezi), haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2001.
- Sipahi, Tarık, *Ayazma Mahallesi Üsküdar*, (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2010).
- Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür’î’t-tevârih*, haz. Münir Aktepe, c. II.A (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1978).
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317).
- Yıldız, Murat, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti’nde Bir Veziriazâm Hayratı: Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı*, İstanbul 2011.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, “Aziz Mahmud Hüdaî”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IV (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık ve Matbaacılık, 1991), s. 338-340.
- Yılmaz, Hayri Fehmi, “Şerefâbâd Kasrı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), s. 162-163.
- Yüksel, İ. Aydın, “Rüstem Paşa’nın Vakıfları ve İstanbul’daki Vakıf Eserleri”, *Vakıf Sempozyumu Kitabı*, haz. Burhan Ersoy, Mehmet Narince (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2003), s. 223-260.